

KÖZÉPISKOLÁSOK ELŐÍTÉLETESSÉGÉNEK EGY LEHETSÉGES MAGYARÁZATA: AZ ÉLETFORMA

ARENDSZERVÁLTOZÁST KÖVETŐ IDŐSZAK tizenéveseinek előítéletességét vizsgáló (és a jelentősebb ifjúságszociológiai kutatásokat összegző) elemzés egyik fontos következtetése az volt, hogy a különböző kisebbségi csoportokkal szembeni előítéletesség olyan fiatalokra jellemző, akik szocializációs szempontból hátrányos szocio-kulturális környezetben élnek (*Murányi 2006*). A kisebbségek intoleráns szemlélete a leginkább az észak-keleti régió kistelepüléseiben, rossz anyagi körülmények között élő, többnyire szakmunkásképzőkben tanuló, iskolázatlan és idős szülők gyermekei körében általános. Ez az eredmény összecsengett egy korábbi magyarországi kutatás ama tapasztalatával, hogy az alacsonyabb presztízsű középfokú oktatási intézményekben tanuló fiatalok elutasítóbbak a kisebbségi csoportok tagjaival (*Szabó & Örkény 1998*). Mivel magyarázható, hogy az előítéletesség elsősorban azokra a fiatalokra jellemző, akik közvetlen családi és tágabb lakóhelyi környezete, valamint kulturális helyzete egyaránt hátrányosnak nevezhető?

A „rituális sűrűség”

Erre a kérdésre egy olyan átfogó magyarázat (*Fuchs & Case 1989*) segítségével próbálunk válaszolni, amely az interakcionista és a fejlődés-szemponutú elméletekre támaszkodva az *életforma* és a *rituális sűrűség* (ritual density) fogalmával értelmezi az előítéletességet. A fogalom értelmezésével az alábbiakban részletesen is foglalkozunk. Most csak arra utalunk, hogy az említett összegző elemzés más hazai empirikus kutatások (*Angelusz & Tardos 1988; Kopp et al 1996; Tomka 1996; Albert & Dávid 1998; Skrabski & Kopp 1999; Gábor 2000; Bauer 2002*) alapján igazolta, hogy a kulturális és egzisztenciális szempontból egyaránt hátrányos családi és lakóhelyi közegben a magas rituális sűrűségű életforma több jellegzetessége megtalálható (*Murányi 2006*). Ilyen jellegzetesség a zárt csoportokban zajló interakció, a korlátozott nyelvi kódok használata, a tradicionális erkölcsi elvek elfogadása, a saját csoporttól eltérő szocio-kulturális modellek ismerete. Az *előítélet*, az *életforma* és a *szocio-kulturális környezet* közötti *megfelelés* azonban még nem „direkt” alátámasztása az előítéletet életformaként értelmező teóriának.

A következőkben Fuchs és Case nyomán arra teszünk kísérletet, hogy az előítéletesség és a rituális sűrűség alapján jellemzett életforma közötti összefüggést em-

pirikusan is bizonyítsuk. A magyar középiskolás mintán 2005-ben lebonyolított „Iskola és demokrácia” kutatás adatbázisa alkalmas arra, hogy Fuchs és Case elgondolását teszteljük.¹ Ezután megpróbáljuk értelmezni szocializációs szempontból ezt az összefüggést. Elemzésünk előtt azonban röviden érdemes összefoglalnunk Fuchs és Case tanulmányának gondolatmenetét.

A szerzők előítéletességet értelmező kategóriája, a *rituális sűrűség* az interakciók csoportkereteinek nyitott, illetve zárt jellegén alapul. A csoportkeretek nyitottságától, illetve zártságától függ, hogy az interakciók élményanyaga mennyire „rituális”, azaz mennyire homogén. A nyelvi kódok tekinthetők a rituális sűrűség megjelenésének is. Collins a csoport-hálózatokat „ritusszerkezetűk” alapján sorolja magas, illetve alacsony sűrűségű típusokba (Collins 1975).

A zárt csoportkeretek között az interakciók többsége azonos minták szerint zajlik. A *magas rituális sűrűség* változatlan csoportkeretek között zajló állandó interakciók eredménye, amelyet homogén közös élmények, valamint korlátozott nyelvi kódok jellemeznek, és amely „partikuláris csoportszempontokkal való egydimenziós azonosuláshoz vezet”, „egydimenziós fixációkat erőszakol rá a saját csoportra, ennél fogva csökkenti a kozmopolitizmus és egyetemesség alapjait” (Fuchs & Case 1992:502). Ezzel szemben az *alacsony rituális sűrűséget* kiterjedt szociális hálózatok és sokoldalú interakciók jellemzik. Az alacsony sűrűségre a szerteágazó kapcsolatok hálózata és – ennek köszönhetően – sokféle kulturális tapasztalat a jellemző. Az alternatív életformák megismerése és átélése során kevésbé valószínű, hogy ezeket másságuk miatt elutasítják. Az életstílusok esetlegességének (Luhman 1984) elfogadása nem egyeztethető össze az előítélettel.

Fuchs és Case úgy véli, hogy ez a megközelítés illeszkedik ahhoz a habermasi értelmezéshez, amely az előítéletet a szisztematikusan torzult kommunikáció megjelenésének tekinti, amely „akkor következik be, ha a szimbolikus interakció cselekvőinek egyenlőtlen az esélyük véleményük kifejtésére, a másik véleményének bírálatára, a beszédaktusokban rejlő érvényességi igények felvetésére, illetve megkérdőjelezésére, valamint énazonosságuk megjelenítésére” (Fuchs & Case 1992:503).

Fuchs és Case bírálják az előítélet evolucionista megközelítésére alkalmas elméleteket (Parsons, Habermas, Kohlberg), amelyek azt feltételezik, hogy a fejlődési szakaszok egyirányúak, egyetemeseek és megfordíthatatlanok. Fuchsék azt mondják, hogy a posztkonvencionális, egalitárius és előítéletektől mentes moralitás nem független a kontextustól. „Az erkölcsi tudat struktúrái tehát nem valamiféle fejlődési logikát követnek, hanem az életvilágok sűrűségviszonyaival változnak. (...) A modern társadalmakban alacsony és magas rítussűrűségű helyzetek léteznek együtt egymás mellett” (Fuchs & Case 1992:508).

¹ Az önkitöltős, kérdőíves adatfelvétel 2005. decemberben készült négy megyében (Baranya, Fejér, Hajdú-Bihar, Szabolcs-Szatmár-Bereg) és a fővárosban. A minta a 9. és 11. évfolyamos középiskolás tanulókat meye és iskolatípus alapján reprezentálta. A mintát súlyoztuk (N=5000). A kutatást Csákö Mihály vezette. A koncepció és a kérdőív kidolgozása Csákö Mihály, Domokos Tamás, Ligeti György, Murányi István, Péntek Eszter és Szabó Ildikó munkája volt.

Fuchs és Case számára az *előítélet* – szemben a legtöbb szociálpszichológiai értelmezéssel – *nem attitűd, hanem életforma*. Az attitűdöket és kogníciókat a társas szokások és a mindennapi interakciók, vagyis az életforma következményének tekintik. „A rituális sűrűség fogalma arra ösztönöz, hogy kiterjesszük magának az előítéletnek a fogalmát. Ha »előítéletről« hallunk, jobbra bizonyos csoportok – kisebbségek, szubkultúrák – iránti sajátos attitűdök jutnak eszünkbe. Fejtegetésünk azonban azt sugallja, hogy nemcsak bizonyos gondolatok, de maguk az életformák is lehetnek előítéletesek.” (*Fuchs & Case 1992:510.*)

A magas rituális sűrűség olyan életformával jár, amely leszűkíti az eltérő szociokulturális minták megismerését, a csoporttagok interakciói a saját csoportra korlátozódnak. A saját csoportra vonatkozó, konvencionális erkölcsi elvek úgy kondicionálódnak, hogy közben a csoporton kívüliekkel szemben diszkriminatív attitűdök alakulnak ki. A magas rituális sűrűség kedvez a világ leegyszerűsített, abszolút értékek alapján történő szemléletének. Fontos sajátossága, hogy az erős kollektív érzelmekkel összekovácsolt csoportszolidaritás együtt jár a kívülállók kizárásával: „Az előítélet, mint életforma, szeretne visszajutni a tradicionális életmódhoz, az abszolút értékekhez, a fundamentalista vallási érzésekhez, az egyszerűen felépített világgéphez, amelyek véleményünk szerint mind a magas rituális sűrűségű életforma következményei. A magas rituális sűrűség erős kollektív érzelmeket kelt, merev csoportszolidaritást és a kívülállóktól való szigorú elhatárolódást hoz létre. Az előítéletes mozgalmaknak ez a belső szerkezete az, ami a korszerűség elgondolásaival szembeszegül.” (*Fuchs & Case 1992:510.*)

A középiskolások kisebbségekhez való viszonya

Az „Iskola és demokrácia” kutatás kérdőívében szereplő kérdések alkalmasnak bizonyultak arra, hogy az előítéletességet a magas rituális sűrűséggel hozzuk összefüggésbe és életformaként azonosítsuk. A felhasznált kérdések a következő témakörökre irányultak: a kisebbségi csoportok kortárs tagjainak elfogadása-elutasítása, a kisebbségekkel kapcsolatos problémák fontossága, a médiafogyasztás, a szervezeti aktivitás és az iskolán kívüli rendszeres tevékenységek.

A különböző nemzeti és etnikai csoportokhoz való viszonyulást ugyanúgy operacionalizáltuk, mint 1995-ben a nyolcadik osztályosok és 1996-ban az utolsó éves középiskolások körében végzett vizsgálatban (*Szabó & Örkény 1996, 1998*).² A személyközi távolságtartás módszerével mért előítéletesség az iskolai padtárs szerep megítélésben fejeződhetett ki.

Először nézzük meg, hogyan alakultak a különböző kisebbségi csoportokhoz tartozó padtársak elutasítását kifejező válaszok a három kutatásban (1. táblázat).

A korábbi eredményekhez hasonlóan a középiskolások 2005-ben is leginkább a cigányok és a románok, legkevésbé az erdélyi magyarok közelségét utasítják el.

² Az első adatfelvétel a nyolcadikosokat reprezentáló országos mintán, a második az utolsó éves gimnazistákat, szakközépiskolásokat és szakmunkás tanulókat reprezentáló országos mintán készült.

1. táblázat: Mit szólnál hozzá, ha padtársad a következő csoportok tagja lenne? (a „zavarna” válaszok aránya százalékban)

Zavarna, ha a padtársam...	Nyolcadikosok 1996 (N=4248)	Utolsó éves középiskolások 1998 (N=2600)	9. és 11. évfolyamos középiskolások 2005 (N=5000)
cigány lenne	58	58	45
román lenne	40	39	30
zsidó lenne	28	23	27
kínai lenne	21	24	24
szerb lenne	-	-	23
kongói lenne	-	-	22
arab lenne	26	29	21
oroszl lenne	35	27	18
szlovák lenne	31	26	14
német lenne	11	9	11
horvát lenne	-	-	10
finn lenne	-	-	9
erdélyi magyar lenne	8	7	7

A továbbiakban a 2005-ös középiskolás vizsgálat adataira támaszkodunk. Az elutasítások logikájának feltárására klaszterelemzést (quick-cluster) végeztünk. Így két csoportot különítettünk el (2. táblázat).

2. táblázat: A kisebbségi csoportokhoz tartozó padtársak elfogadásának-elutasításának csoportjai (az elutasítók aránya az egyes klasztercsoportokban, százalékban)

Zavarna, ha a padtársam...	Előítéletes csoport (N=1209)	Toleráns csoport (N=3791)
román	82	14
szerb	79	6
kongói	78	4
cigány	77	35
kínai	77	7
zsidó	74	11
oroszl	66	3
arab	66	6
szlovák	55	1
horvát	39	1
finn	35	1
német	34	4
erdélyi magyar	24	2

Az *előítéletes csoport* (a teljes minta 24 százaléka) több, mint fele a 14 esetből tizenben azt válaszolta, hogy zavarná, ha padtársa a kérdezett csoporthoz tartozna. Az *előítéletes csoportban* mindössze négy kisebbségi csoport (horvát, finn, német, erdélyi magyar) tagjait utasítják el valamivel kisebb arányban. A csoportra jellemző erős előítéletességet az is bizonyítja, hogy a csoport minden negyedik tagja (24 százalék) még az erdélyi magyarokat is elutasítja.

A teljes minta háromnegyedét (76 százalék) alkotó *toleráns csoportban* csak három kisebbségi csoporttal kapcsolatban (zsidó, román, cigány) nagyobb az elutasítás aránya 10 százaléknál. A középiskolások cigányokkal szembeni előítéletességének látványos mutatója, hogy még a toleránsnak elnevezett csoportban is minden harmadik válaszadó (35 százalék) elutasítja a cigány padtárs gondolatát.

Ezután a kérdőív egy másik kérdéssora alapján egy újabb változót képeztünk, amely a kisebbségekkel kapcsolatos problémák érzékelését mutatta.³ A kérdéssorban különböző (hétköznapi, politikai és közéleti) értékek fontosságának megítélése szerepelt, melyek közül négy item a – konkrétan meg nem nevezett – kisebbségekhez való viszony jellemzésére szolgált. Először az egyes kijelentések fontosságáról alkotott válaszok alapján egy százfokú skálát szerkesztettünk.⁴ Az ötven pont alatti értékek azt mutatják, hogy a középiskolások számára a kisebbségek szóban forgó problémája (a másság elfogadása; a rasszizmus-ellenesség; a kisebbségek védelme; a kisebbségi jogok érvényesülése) inkább kevésbé fontos kérdés (3. táblázat, első oszlop). Ezután a négy item bevonásával főkomponens elemzést végeztünk. Ennek eredménye egyetlen főkomponens, amely egyfajta mutatója a kisebbségek jogi és morális dimenziók szerinti elfogadásának (3. táblázat, második oszlop).

3. táblázat: A kisebbségek jogi és morális szempontok szerinti megítélése és a szempontok alapján képzett főkomponens (százfokú skála és faktorsúlyok)

Mennyire fontos számodra...	Fontossági skála	A kisebbségek elfogadásának főkomponense
a kisebbségek védelme?	42	0,85
a kisebbségi jogok érvényesülése?	43	0,80
a másság elfogadása?	49	0,70
a rasszizmus-ellenesség?	44	0,42
Magyarozott variancia-hányad (%)	-	50,6

A kisebbségekkel kapcsolatos viszony kifejezésére így összesen három mutatónk volt: az előítéletek és a toleránsok klasztercsoportjai, valamint a kisebbségek elfogadásának főkomponense. A továbbiakban az előítéletességnek, mint életformának az értelmezéséhez szükséges változókat mutatjuk be.

Az életformák indikátorai

A kérdőívben több olyan kérdés is szerepelt, amely megfelelő indikátora lehetett a korábban ismertetett magas, illetve alacsony rituális sűrűségű életformának. Az életforma jellemzésére a következő témaköröket vettük figyelembe: médiafogyasztás, szervezeti aktivitás, családi beszélgetések és az iskolán kívüli tevékenység. Ezeket

3 „Az előítéletet úgy határozhatjuk meg, mint egy csoport vagy egyén által jellegzetesen támogatott vagy ellenzett, tendenciájában egybehangzó ítélekezést.” (*Tajfel, 1981:131*).

4 A négyfokozatú Likert-skála alapján szerkesztett kérdésre („Mennyire fontosak számodra az alábbiak?”) adott válaszokat százfokozatú skálára vetítettük a következők szerint: egyáltalán nem fontos=0; kicsit fontos: 33; inkább fontos: 66; nagyon fontos=100.

a témaköröket összesen nyolc változó fedte le. A változók közös vonása, hogy kapcsolódnak a hétköznapi interakciókhoz. Mivel „kilépéseket” biztosítanak a szűken vett elsődleges (család) és másodlagos szocializáció (iskola, kortársi csoport) keretei közül és gazdagítják a kommunikációs lehetőségeket, valószínű, hogy az alacsony rituális sűrűségű életformát jellemzik.

A változók első csoportja a *médiafogyasztáshoz* kapcsolódik. Az életforma rituális sűrűsége szempontjából a médiafogyasztás jelentőségét abban látjuk, hogy lazíthatja az interakciók csoportkereteinek zártságát még akkor is, ha egyoldalú kommunikációról van szó. A napilapok olvasása, illetve a híradók és politikai témájú adások nézése hozzájárul a *saját csoporttól eltérő szociokulturális minták* megismeréséhez és az abszolút értékeket kevésbé preferáló világszemlélethez.⁵

A változók másik csoportjának, a *szervezeti aktivitással* kapcsolatos változóknak a figyelembe vételét az indokolja, hogy a szervezetekhez tartozás, illetve a szervezeti tagság ugyancsak a megszokottól különböző világgépek és viláértelmezések tapasztalati forrása lehet.⁶ Tekintettel a család mintaadó szerepére és arra, hogy a szocializáció egyik legfontosabb tényezője, nemcsak a válaszadók, hanem a családtagok szervezeti tagságát is figyelembe vettük.⁷ Az elsődleges szocializáció kiemelt szerepe indokolja, hogy a különböző témákról zajló *családi beszélgetések* ugyancsak szerepeltek az életforma-változók között.⁸

A változók utolsó csoportja két olyan tevékenység-típust (különóra, klubtagság, külön foglalkozás, illetve istentisztelet) tartalmaz, amely *iskolán kívüli és rendsze-*

5 A középiskolások 9 százaléka egyáltalán nem olvas *hírlapot*, 53 százalékuk legfeljebb hármat, 38 százalékuk háromnál többet olvas valamilyen (naponta, hetente többször, hetente, ritkábban) gyakorisággal. A kérdőzött nyolc napilap (Blikk, Magyar Hírlap, Magyar Nemzet, Metró újság, Népszabadság, Népszava, Helyi, megyei lap, egyéb napilap) olvasásának átlagpontja 3,12 (1 pont, ha az adott lapot olvassa valamilyen gyakorisággal; 0, ha nem olvassa).

Csak 2 százalék nem néz egyetlen *híradót* sem. A kérdőzött 11 híradó (M1, M2, Duna TV, Hír TV, TV2, RTL Klub, Helyi tévé, BBC, Sky Europe, CNN, TV5, egyéb tévé) közül a középiskolások egyharmada (32 %) legfeljebb három, 47 százalék 4–6, míg 19 százalék 7 vagy több hírműsort néz. A teljes mintára vonatkozó nézettségi átlag 4,71 pont (1 pont, ha az adott hírműsort nézi valamilyen gyakorisággal; 0, ha nem nézi). A középiskolásoknak csupán az 5 százaléka válaszolta, hogy egyetlen *politikai műsort* sem néz a televízióban. Legfeljebb három műsort 38 százalék néz, míg ennél is többet (gyakran, elég gyakran, elég ritkán) 57 százalék. A kilenc politikai-közéleti műsor (M1: Este, M1: A szólás szabadsága, Hír TV: Kérdések órája, Hír TV: Politikai barométer, TV2: Jó estét, Magyarország, TV2: Aktív, RTL Klub: Fókuszban, RTL Klub: Heti hetes, Egyéb műsor) átlagos nézettsége 3,76 pont (1 pont, ha az adott műsort nézi valamilyen gyakorisággal; 0, ha nem nézi).

6 Arra a kérdésre, hogy tagja-e valamilyen *szervezetnek*, a diákok 10 százaléka válaszolt igennel.

7 Kérdésünk így szólt: „Van-e olyan személy a családjában, aki tagja valamilyen szervezetnek? (Csak azokra gondolj, akikkel rendszeresen találkozol.)” Az igen válaszok aránya 69 százalék volt.

8 Kérdésünk így szólt: „Szűkebb családdal (akikkel együtt élsz) mennyire beszél az alábbi témákról?” A lehetséges válaszalternatívák („Nem téma a családban”; „Velem nem beszélnek erről”; „Ha úgy adódik, én is részt veszek”; „Kíváncsiak a véleményemre”) közül a *részvételt* kifejező válaszokat vettük figyelembe. A felsorolt 28 téma közül 1–10 témában jelölte részvételt 19 százalék, 11–20 témában 56 százalék, 21–28 témában 25 százalék. A családi körben megbeszélte témák átlaga 15,9 pont volt. A következő témákat kérdeztük: a hatóságok működése; a másik nemmel való kapcsolat; adózás; belpolitikai élet; bulvár hírek, sztárok, híres emberek; bűnözés; civil szervezetek; családi gondalkodás, pénz; egészség, betegségek, higiénia; etnikai kisebbségek; ideológiai-világnézeti kérdések; iskolai élet; iskolai teljesítmény; környezetszennyezés; külpolitikai események; magyarság; más országok kultúrája; művészeti alkotások; nyaralás, utazás; öltözködés, megjelenés; politikai pártok; politikusok; rokonok életvitele; sport; szegénység; zenei ízlés, zenészek, együttesek; tudomány, technika; TV-műsorok, szereplők; vallás; szülők munkája, munkahelyi gondjai.

res *elfoglaltságokat* jelent. Ezek a tevékenységek szintén hozzájárulhatnak a fiatalok plurális világtérmezéséhez.⁹

A nyolc változó (napilap-olvasás, híradó-nézés, politikai-közéleti műsorok nézése, különóra, templomba járás, szervezeti tagság, családtag szervezeti tagsága, családi kommunikáció) bevonásával elvégzett, úgynevezett quick klaszteranalízis eredményeképpen a középiskolások mintája három csoportra oszlott (4. táblázat).

4. táblázat: Rituális sűrűség szerint elkülönülő klasztercsoportok aktivitása (átlagpontban és százalékban)

	Alacsony rituális sűrűségű csoport (N=1233)	Átlagos rituális sűrűségű csoport (N=2209)	Magas rituális sűrűségű csoport (N=1558)
Napilap olvasása (0-8)	3,57	3,20	2,40
Híradó nézése (0-11)	5,38	4,72	3,83
Politikai műsorok nézése (0-9)	4,29	3,78	3,05
Családi kommunikáció (0-28)	23,02	15,47	7,97
Különórák (%)	63	52	36
Templomba járás (%)	99	96	81
Szervezeti tagság (%)	14	9	7
Családtagok szervezeti tagsága (%)	87	72	41

A 4. táblázat igazolja, hogy a médiafogyasztás, a családi kommunikáció, a különórák, a templomba járás és a szervezeti tagság mind-mind olyan tevékenységek, amelyek kitágítják a csoportkereteket, gazdagítják a személyközi interakciókat, bővítik a személyes kommunikáció témáit és a világról való gondolkodás mintáit. A *magas rituális sűrűségű* csoport (a minta 25 százaléka) minden változó – de különösen a családi kommunikáció – esetében a legkisebb aktivitással jellemezhető. Az *alacsony rituális sűrűségű* csoport (a minta 31 százaléka) aktivitása következetesen magasabb. A két csoport között elhelyezkedő, legnagyobb elemszámú harmadik csoportra (a minta 54 százaléka) az *átlagos rituális sűrűségű csoport* elnevezéssel hivatkozunk a későbbiekben.

Elemzésünket azzal kezdtük, hogy az eddigi hazai és nemzetközi kutatások (korábbi, saját kutatásainkhoz hasonlóan) mindenekelőtt az előítéletesség és a társadalmi (iskolai, gazdasági, települési, családi, kulturális) hátrányok közötti összefüggéseket igazolták. A továbbiakban azt vizsgáljuk, hogy eredményeink miként illeszkednek korábbi vizsgálatainkhoz, amelyekben a fiatalok előítéletességét szociokulturális jellemzők alapján értelmeztük (5. táblázat).

Az 5. táblázat azt mutatja, hogy a rituális sűrűség szerint elkülönülő csoportok társadalmi összetételében szignifikáns különbségek vannak. Ezek alapján igazoltnak tekinthetjük, hogy *a magas rituális sűrűségű életforma nem független a hátrá-*

9 „Tanítás után jársz-e valamilyen külön órára, külön foglalkozásra, felvételi előkészítőre, klubba, szervezetbe, egyéb rendszeres elfoglaltságra?” – van válaszok aránya: 51 százalék. „Milyen gyakran jársz templomba, vallási összejövetelre?” – soha válaszok aránya: 7 százalék.

nyos családi és lakóhelyi szocializációs közegetől. Az alacsony rituális sűrűségű csoportba tartozó középiskolások 87 százaléka érettségit adó középiskolába jár (majdnem felük gimnáziumba); szüleik jó kétharmadának magas iskolai végzettsége van, és majdnem a felük nagyvárosban lakik. A magas rituális sűrűségű csoportban szignifikánsan nagyobb a szakiskolában tanuló, kevésbé iskolázott családi háttérrel jellemezhető, kevésbé urbanizált településen élő középiskolások aránya. A magas rituális csoport tagjainak csak szűk kétharmada jár érettségit adó középiskolába, szüleik több, mint felének alacsony iskolai végzettsége van, és csak egyharmaduk lakik nagyvárosban.

5. táblázat: A rituális sűrűség szerint elkülöníthető középiskolás klasztercsoportok társadalmi jellemzői* (oszló-százalékban)

		Alacsony rituális sűrűségű csoport (N=1233)	Átlagos rituális sűrűségű csoport (N=2209)	Magas rituális sűrűségű csoport (N=1558)
Iskolatípus	gimnazista	48	40	24
	szakközépiskolás	39	41	39
	szakiskolás	13	19	38
Szülők iskolai végzettsége ^a	alacsony	31	41	53
	magas	69	59	47
Lakóhely	Budapest	17	13	10
	megyeszékhely	22	18	15
	nagyváros	7	8	9
	kisváros	25	28	29
	község	29	33	36

* Khí-négyzet próba alapján szignifikáns ($p \leq 0,05$) kapcsolatok.

^a A középiskolások családjának kulturális háttérét a két szülő iskolai végzettségét mérő változók segítségével jellemezzük. A két változó alapján elvégzett quick-cluster elemzés eredményeképpen két csoportot kapunk:

Magas végzettségű szülői csoport (az értékelhető minta 59 százaléka): az apa iskolai végzettsége (legfeljebb nyolc általános: 0 százalék, szakmunkásképző: 13 százalék, szakközépiskola: 32 százalék, érettségi: 21 százalék, diploma: 34 százalék); az anya iskolai végzettsége (legfeljebb nyolc általános: 0 százalék, szakmunkásképző: 1 százalék, szakközépiskola: 22 százalék, érettségi: 39 százalék, diploma: 39 százalék).

Alacsony végzettségű szülői csoport (az értékelhető minta 41 százaléka): az apa iskolai végzettsége (legfeljebb nyolc általános: 19 százalék, szakmunkásképző: 64 százalék, szakközépiskola: 12 százalék, érettségi: 4 százalék, diploma: 2 százalék); az anya iskolai végzettsége (legfeljebb nyolc általános: 31 százalék, szakmunkásképző: 46 százalék, szakközépiskola: 21 százalék, érettségi: 1 százalék, diploma: 0 százalék).

Előítéletesség és rituális sűrűség

Most már csak az van hátra, hogy megnézzük: van-e összefüggés az előítéletesség és a rituális sűrűség szerint elkülönülő csoportokhoz tartozás között. Fuchs és Case elméleti elgondolását empirikusan akkor igazolhatjuk, ha a rituális sűrűség alapján elkülönült csoportokat lényegesen eltérő intenzitású előítéletesség jellemzi.

A *kisebbségek* elfogadását mutató főkomponens szkór-átlagai és a *rituális sűrűség alapján elkülönült csoportok* előítéletesség szerinti szignifikáns megoszlásai alátámasztják a várakozásunkat: az alacsony rituális sűrűségű csoportban a legkisebb,

míg a magas rituális sűrűségű csoportban a legnagyobb az előítéletességgel jellemezhető aránya. A 6. táblázat arról is tudósít, hogy a rituális sűrűség alapján különböző életformákat valószínűsítő csoportok között markáns különbségek vannak a kisebbségekhez való viszonyban.

6. táblázat: A rituális sűrűség alapján elkülönült klasztercsoportok előítéletessége (sor-százalékban és faktorszór-átlagokban)

	Előítéletes csoport	Toleráns csoport	Kisebbségek elfogadása főkomponens
Alacsony rituális sűrűségű csoport	19	81	0,170
Átlagos rituális sűrűségű csoport	24	76	-0,013
Magas rituális sűrűségű csoport	30	70	-0,215

Elemzésünk empirikusan bizonyítja, hogy az előítéletesség mélyen beágyazódik az életformába; maga is életforma. Míg a nyitottabb csoportkeretek között élő, sűrűbb kapcsolati hálóval és kommunikációs mintázattal rendelkező *alacsony rituális sűrűségű csoport* 81 százalékát alkotják a kisebbségekhez való viszonyulásuk alapján a toleránsok csoportjába tartozó középiskolások, addig a zártabb csoportkeretek között élő, ritkább kapcsolati hálóval és kommunikációs mintázattal rendelkező *magas rituális sűrűségű csoportnak* csak a 70 százalékát. Ugyanakkor a kisebbségekhez tartozó kortársakat elutasító, előítéletes csoporthoz tartozók aránya a magas rituális sűrűségű csoportban 30 százalék, míg az alacsonyabb rituális sűrűségű csoportban csak 19 százalék. A kisebbségek elfogadását kifejező főkomponens faktorszór-átlaga is csak az alacsony rituális csoportban pozitív.

Összegzés

A hazai és nemzetközi kutatások sokszorosán igazolták, hogy a társadalmilag hátrányos helyzet nagyobb mértékű előítéletességgel jár. Kevés magyarázat született azonban arról, hogy *milyen típusú kapcsolati hálók és kommunikációs mintázatok* vannak ennek az összefüggésnek a hátterében.

A társadalomtudományi kutatások többségéhez hasonlóan Fuchs és Case rituális sűrűség fogalmára épülő elgondolásának empirikus bizonyíthatóságát is meghatározza az előítélet (személyközi távolság) és a rituális sűrűség operacionalizálása. Elemzésünkben arra tettünk kísérletet, hogy Fuchs és Case elgondolása nyomán empirikus magyarázatot találjunk arra, hogy *miért* előítéletesebbek a társadalmi szempontból hátrányos helyzetű, alacsonyabb presztízsű középiskolába járó fiatalok. Fuchs és Case elgondolása a rituális sűrűségről lehetőséget kínált arra, hogy 2005-ös, 9. és 12. évfolyamos középiskolások között végzett adatfelvételünk alapján egyrészt empirikusan is operacionalizáljuk a rituális sűrűség fogalmát, másrészt teszteljük a rituális sűrűség és az előítéletesség közötti összefüggéseket, harmadrészt pedig, immár elemzésünk eredményeire támaszkodva magunk is értelmezzük a rituális sűrűségtől függő előítéletességet. Tanulmányunkban azt mutattuk be, hogy a kö-

zépiskolások kisebbségi csoportokhoz tartozó kortársaik elutasításában kifejeződő előítéletei, valamint a kisebbségek problémáinak fontosságával kapcsolatos állásfoglalásaik társadalmi helyzetüktől függő életmódjuk szerves részét képezik.

A rituális sűrűség és az előítéletesség között igazolt kapcsolat illeszkedik a sztereotípiák kialakulását elemző korai szociálpszichológiai vizsgálatok megállapításaihoz. Ezek a vizsgálatok igazolták, hogy a társas normákhoz való ragaszkodás valószínűsíti az előítéletességet (*Pettigrew 1958*).

Az eltérő rituális sűrűséggel és szocio-kulturális jegyekkel bíró társadalmi csoportokat sajátos kultúra jellemzi. Ezekhez a csoportkultúrákhoz különböző társas normák tartoznak. A rituális sűrűség értelmezése alapján joggal feltételezhetjük, hogy a magas rituális sűrűséggel jellemezhető csoportok szorosabban kötődnek saját kultúrájuk társas normáihoz, mint az alacsony sűrűségű csoportok tagjai, akiknek lehetőségük van arra, hogy egyrészt többféle csoport tagjai legyenek, másrészt alternatív értelmezésekkel is megismerkedjenek, harmadrészt pedig egyfajta „választék” alapján – többféle csoport normáival találkozáva, ezeket megismerve, esetleg egymással kiegészítve és ütköztetve – alakítsák ki saját normarendszerüket.

Az eltérő rituális sűrűséggel jellemezhető csoportokban „összeér” három sajátosság: a csoportra jellemző társadalmi és kulturális státus, a normarendszer és a nyelvi, illetve a kommunikáció módjában is kifejeződő világkép. Úgy véljük, a különböző rituális sűrűséggel jellemzett csoportok előítéletességében kimutatott különbségek igazolják, hogy az interakciók sorozataként felfogott szocializációban az alapértékeket és a normákat a különböző közösségek tagjaiként lehet elsajátítani. Ezek a közösségek (család, iskola, kortársi csoportok, tágabb csoportok) nemcsak integrálják a fiatalokat, hanem azokat a társadalmi és gazdasági, valamint kulturális (szimbolikus, kommunikációs, gondolkozási) tapasztalatokat és élményeket is biztosítják számukra, amelyekre a további csoporttagságok és a későbbi magatartások épülnek (*Percheron 1993; Szabó I. 2000*). E közösségek és kapcsolatrendszerek lehatároltsága vagy nyitottsága, a rájuk jellemző magatartási, gondolkozási és viselkedési minták, valóságértelmezési sémák, világképek egyneműsége vagy sokfélesége, nyelvi kódjainak típusa és nem utolsó sorban a csoporttagsághoz szükséges ismeretek, értékek, érzelmek köre meghatározza más csoportok recepcióját és a tagjaik iránti személyes viszony előítéletességét is.

Az elemzésünkben igazolt összefüggések választ adnak arra, hogy miért marad fent az előítélet. A csoportnormák kényszerítő ereje, a csoportkonformitás a magas rituális sűrűséggel jellemezhető csoportokban erősebb. E csoportok tagjai inkább engedelmeskednek a csoportnormáknak. Esetükben a hovatartozások szempontjából számításba jöhető csoportok száma kevesebb, csoportjaik zártabbak, a más csoportokkal való kapcsolatok lehetőségei korlátozottak. A csoportnormák a csoporttal identifikálódó tagok egyéni normáiként reprodukálódnak, a normák legitimitását nem kérdőjelezi meg más csoportnormák, mivel a csoportok tagjai ezekkel kevésbé találkoznak. Amennyiben pedig mégis találkoznak más csoportok normáival, ezek nem vagy csak alig érintik meg őket, mivel saját csoportjaik norma-

rendszerének a feltétlen, megkérdőjelezhetetlen világgép-identifikáció, a másfajta valóságértelmezések diszkriminálása, a kizárólagosság, a hitelvűségre, bizonyosságokra és „abszolút igazságokra” épülő világgép is részét képezi. A magas rituális sűrűségű csoportokból kevésbé lehet kilépni, és kisebb az esélye annak, hogy a csoportok tagjai alternatív értelmezésekkel, gondolkozási és értékelési mintákkal, viszonyulási módokkal és kommunikációs stílusokkal találkozzanak.

Az előítéletesség Fuchs és Case elmélete alapján történő értelmezését és empirikus igazolását a további kutatásokban érdemes összekapcsolni a sztereotípiák és faji előítéletek újabb kutatási eredményeivel is. Az előítéletek kialakulására és magyarázatára vonatkozó mai modellek kisebbik része a szocializációs környezetet, nagyobbik része a kisebbségi csoportokkal való érintkezést nevezi meg domináns befolyásoló tényezőnek. Az előítéletesség életformaként történő értelmezését azért tartjuk fontos magyarázatnak, mert nem lehet egyértelműen az egyik vagy a másik irányzathoz sorolni; mindkettő jellegzetességét (kisebbségi csoportokkal kontaktus, személyes és tárgyi-kommunikációs környezet) felfedezhetjük Fuchs és Case elméletében. A későbbiekben ezért olyan, további releváns magyarázatokhoz való kutatásoknak látjuk értelmét, amelyek megfelelően kiegészíthetik az életforma-teóriát. Ilyennek tartjuk Stangor és munkatársai (*Stangor et al 2003*) kísérleteit, amelyek – szemben a közvetlen csoportközi kapcsolatokat hangsúlyozó magyarázatokkal – azt bizonyították, hogy az etnikai csoportokkal kapcsolatos vélekedéseket befolyásolja annak ismerete, hogy ezzel a viszonyulással mások is azonosulnak.¹⁰ A magas és az alacsony rituális sűrűségű életformával jellemezhető csoportokra bizonyára eltérő hatással van a más csoportokkal, kisebbségekkel kapcsolatos véleményekre a különböző – egyetértő vagy az egyet nem értő – vélemények észlelése. Emellett az előítélet vélhetően annak is függvénye, hogy milyen „másokkal” (saját csoport vagy külső csoport) van egyetértés a kisebbségek megítélésében. Feltételezéseink tervezett későbbi empirikus igazolása árnyalhatja az eddigi – a fiatalok előítéletességét leginkább a szocializációs ágensek rendszerében, a közvetlen csoportközi érintkezés alapján értelmezett – kutatási eredményeket.

MURÁNYI ISTVÁN & SZABÓ ILDIKÓ

IRODALOM

- ALBERT FRUZSINA & DÁVID BEÁTA (1998) A barátról. In: KOLOSI (et al) (szerk.): *Társadalmi Ríport 1998*. Budapest, Társi, pp. 257–278.
- ALLPORT, GORDON WILLARD (1977) *Az előítélet*. Budapest, Gondolat.
- ANGELUSZ RÓBERT & TARDOS RÓBERT (1988) A magyarországi kapcsolathálózatok néhány sajátossága. *Szociológia*, No. 2.
- BAUER BÉLA (2002) Az ifjúság viszonya az értékek világához. In: SZABÓ A., BAUER B. & LAKIL. (szerk.): *Ifjúság 2000. Tanulmányok I*. Budapest, Nemzeti Ifjúságkutató Intézet, pp. 202–219.
- BERNSTEIN, BASIL (1972) *Class, Codes and Control. Volume 1. Theoreticas Studies Towards Sociology of Language*. 2nd revised edition. London, Routledge and Kegan.

10 „A résztvevők afroamerikaiak iránti attitűdjei jelentős mértékben kedvezőbbé váltak, miután megtudták, hogy más emberek az ő eredeti becsléseiktől kedvezőbben vélekednek erről a csoportról, és valamelyest kedvezőtlenebbé vált az értékelésük, miután megtudták, hogy mások az ő eredeti becsléseiknél negatívabb véleménnyel voltak az afroamerikaiakról.” (*Stangor et al 2003:268*).

- COLLINS, RANDALL (1975) *Conflict Sociology. Toward an Explanatory Science*. New York, Academic Press.
- FUCHS, STEPHAN & CASE, CHARLES (1989) Prejudice as Lifeform. *Sociological Inquiry*, No. 59, pp. 301–317. [Magyarul: Az előítélet, mint életforma. *Szociológiai Figyelő*, 1992/2. és Lengyel Zsuzsa (vál.) (1997) *Szociálpszichológia szöveggyűjtemény*. Budapest, Osiris Kiadó.]
- GÁBOR KÁLMÁN (2000) *A középosztály szigete*. Szeged, Belvedere Kiadó.
- KOPP MÁRIA, SKRABSKI ÁRPÁD, LÖKE JÁNOS & SZEDMÁK SÁNDOR (1996) A magyar lelkiállapot az átalakuló magyar társadalomban. *Századvég*, Új folyam, No. 2, pp. 87–102.
- LUHMANN, NICLAS (1984) *Soziale Systeme. Grundriss einer allgemeinen Theorie*. Frankfurt, Suhrkamp.
- MURÁNYI ISTVÁN (2006) *Identitás és előítélet*. Budapest, Új Mandátum Kiadó.
- PETTIGREW, THOMAS F. (1958) Personality and Sociocultural Factors in Intergroup Attitudes: A Cross-National Comparison. *Journal of Conflict Resolution*, No. 2, pp. 29–42.
- PERCHERON, ANNICK (1993) *La socialisation politique*. Párizs, Armand Colin.
- PERCHERON, ANNICK (1999) Az egyén politikai formálódása. In: Szabó Ildikó & Csákó Mihály (szerk.): *A politikai szocializáció. Válogatás a franciayelvterület szakirodalmából*. Budapest, Új Mandátum Kiadó, pp. 18–43.
- SKRABSKI ÁRPÁD & KOPP MÁRIA (1999) Társadalmi beállítottság, társadalmi tőke. *Századvég*, Új folyam, No. 12. pp. 128–146.
- STANGOR, CHARLES, SECHRIST, GRETCHEN B., & JOST, JOHN. T. (2001) Changing racial beliefs by providing consensus information. *Personality and Social Psychology Bulletin*, No. 27, pp. 486–496. [Magyarul: Charles Stangor, Gretchen B. Sechrist, John Z. Jost (2003) Faji nézetek megváltoztatása a konszenzusra vonatkozó információ nyújtásával. In John T. Jost (szerk.): *Önalvetés a társadalomban: a rendszerigazolás pszichológiája*. Budapest, Osiris Kiadó.]
- SZABÓ ILDIKÓ & ÖRKÉNY ANTAL (1996) 14–15 éves fiatalok interkulturális világlépe. In: *Többség–Kisebbség. Tanulmányok a nemzeti tudat témaköréből*. Budapest, Osiris – MTA–ELTE Kommunikációelméleti Kutatócsoport, pp. 161–235.
- SZABÓ ILDIKÓ & ÖRKÉNY ANTAL (1998) *Tizenévesek állampolgári kultúrája*. Budapest, Minoritás Alapítvány.
- SZABÓ ILDIKÓ (2000) *A pártállam gyermekei. Tanulmányok a magyar politikai szocializációról*. Budapest, Új Mandátum Kiadó.
- TAJFEL, HENRI (1981) Cognitive aspects of prejudice. In: Tajfel H. (szerk.): *Human Groups and Social Categories*. Cambridge, Cambridge University Press, pp. 127–142.
- TOMKA MIKLÓS (1996) Vallás és vallásosság. In: Andorka (et al) (szerk.): *Társadalmi Riport 1996*. Budapest, Tárki, pp. 592–616.